

אליעזר ברקוביץ
אלוהים, אדם והיסטוריה

עוד על יהדות וישראל בהוצאת שלם

אורן, חזוני, חזוני (עורכים) – מאמרים חדשים על הציונות

מיכאל אורן – שישה ימים של מלחמה (עם הוצאת דביר)

אליעזר ברקוביץ – אמונה לאחר השואה

אליעזר ברקוביץ – מאמרים על יסודות היהדות

אליעזר ברקוביץ – עמו אנוכי בצרה

יונתן זקס – רדיקלית אז, רדיקלית עכשיו

יוסף חיים ירושלמי – משה של פרויד

אריה מורגנשטרן – השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל

בראשית המאה התשע־עשרה

הנרי קיסינג'ר – משבר: ניהול מדיניות החוץ במלחמת יום כיפור

ובציאה מווייטנאם

אליעזר ברקוביץ

אלוהים, אדם והיסטוריה

הקדמה מנחם קלנר
עריכה יוסף יצחק ליפשיץ
תרגום להד לזר

הוצאת שלם, ירושלים התש"ע

God, Man and History

Eliezer Berkovits

עורכת סדרה: יעל חזוני
עורכת לשון: רות צדקיה (לנדאו)
הפקה: מרינה פיליפודי

© 2009

כל הזכויות שמורות למרכז שלם
רחוב הצפירה 22א, ירושלים

First published in the USA by Jonathan David Press, 1959

עיצוב עטיפה: אריקה הלבני

Cover Picture: Lower Slopes of Mount Sinai (1839)

Copyright: Visualphotos

הפצה:

מרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים

טל' 560-5500 (02), פקס 560-5511 (02)

דואר אלקטרוני: shalemorder@shalem.org.il

www.shalempress.co.il

מסת"ב 978-965-7052-52-5 ISBN

דאנאקוד 496-1061

Printed in Israel

תוכן העניינים

ז הקדמה מאת מנחם קלנר

חלק ראשון: המפגש עם אלוהים

3	פרק א	פילוסופיה ודת
10	פרק ב	המקום שבו הדת מתחילה
16	פרק ג	התיעוד התנ"כי
26	פרק ד	הפרדוקס של המפגש
33	פרק ה	אמונה, היגיון והמפגש
41	פרק ו	אלוהי מועד
46	פרק ז	המוחלט לעומת אלוהים
54	פרק ח	הבריאה
61	פרק ט	הרוע

חלק שני: המפגש עם העולם

69	פרק י	בעיית המוסר
81	פרק יא	החוק האלוהי והמעשה המוסרי
94	פרק יב	קדושת החיים

חלק שלישי: המעשה וההיסטוריה

109	פרק יג	עם ישראל
116	פרק יד	אלוהים בהיסטוריה
128		הערות
156		מפתח

הקדמה

מאת מנחם קלנר

אפשר ללמוד רבות משתיקה של פילוסוף – לא כל שכן כשמדובר בשתיקתו של פילוסוף רגיש ומעורה בחיים הרוחניים והפוליטיים של בני־עמו כמו אליעזר ברקוביץ. מן הראוי אפוא לפתוח את הדיון בספרו אלוהים, אדם והיסטוריה בציון העובדה שאין למצוא בספר אזכור של המאורעות ההיסטוריים של תקופתו, אף שהספר פורסם לראשונה בעשור שלאחר השואה והקמתה של מדינת ישראל. הביוגרפיה של ברקוביץ רק מחזקת את הד שתיקתו, שכן ברקוביץ לא רק צפה מן הצד באירועים האלה – הוא עצמו נאלץ לברוח מאירופה הנאצית והיה ציוני שהשתקע בסופו של דבר בירושלים.¹ היכן היא ההיסטוריה ששם הספר מורה עליה? ישאל בוודאי הקורא.²

ואכן, ברקוביץ מסב בספרו את מבטו ממאורעות ההווה ומישירו אל קוראיו ובתוך כך גם מתעלם מבני־שיחו "הטבעיים" – הוגי הדעות היהודיים הגדולים של דורו: בוכר, רוזנצווייג והשל. גם כאן הביוגרפיה של ברקוביץ מחזקת את הרשם שיש להתעלמותו חשיבות לא־מבוטלת. ברקוביץ רכש את השכלתו בבית המדרש לרבנים מיסודו של הרב הילדסהיימר שבברלין ובאוניברסיטת ברלין, ובהכשרתו (ובסגנונו הפילוסופי) היה התגלמות מובהקת של האינטלקטואל היהודי האורתודוקסי המזרח אירופי. נוסף על קווי הדמיון החברתיים והאישיים, יש לברקוביץ מכנים משותפים רבים עם ההוגים הנזכרים לעיל אף מן הבחינה הפילוסופית, שכן נקודות מגע עם כל אחד מהם ניכרות במחשבתו: בוכר משתקף במרכזיות המפגש בין אלוהים לאדם; רוזנצווייג משתקף בחלוקה המשולשת של הספר לקטעים המוקדשים לאלוהים, לתורה ולעם ישראל (גם

אם אינם קרויים כך); והשל משתקף בתפיסת ברקוביץ שאלוהים אינו המניע הבלתי מתנועע. בדומה לאלוהים של השל הוא אינו the unmoved mover, אלא the Most Moved Mover.³ קווי דמיון עם הרב יוסף דוב סולובייצ'יק פחות מזדקרים לעין, ובכל זאת יש מקום לציין שמחברו של איש ההלכה, שאף הוא ממש כמו ברקוביץ למד כברלין והתיישב בהמשך חייו בארצות-הברית – אינו מוזכר בספר.

עוד היבט בספר זה בלט לעיניי ונראה לי מפתיע וראוי לציין: ברקוביץ פותח את דיונו בהתקפה חריפה על הרמב"ם ואומר שספרו זה הוא חיבור של פילוסופיה יהודית ברוח רבי יהודה הלוי, "היהודי ביותר מבין הפילוסופים היהודיים"; אך במובנים רבים העמדות הספציפיות שהוא מציג ומבסס בספר זה קרובות יותר לרמב"ם מאשר לרבי יהודה הלוי. אתחיל בבחינת הסוגיה השנייה הזאת.

הרמב"ם פותח את קודקס ההלכה היהודית הסמכותי שלו, משנה תורה, במשפט הבא: "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון, והוא ממציא כל נמצא, וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמיתת הימצאו". את טיעון הנגד של ברקוביץ אפשר לסכם כך: כמה יהודים ביטאו את הברכה "ברוך אתה מצוי ראשון, אלוהינו מלך העולם..."? ברור שאף לא אחד. בתפילה האדם פונה לאל אישי, לא למושג מופשט.

זוהי, לדעת ברקוביץ, החולשה העיקרית בפילוסופיה הדתית של הרמב"ם: כזו היא בדיוק, פילוסופיה דתית, מנותקת מחוויית החיים ומן הצרכים העמוקים של בני אדם רגילים שאינם פילוסופים. הרמב"ם לא היה מכחיש זאת, ובימינו אנו ישעיהו ליבוביץ הכריז בלהט כי זוהי תמצית הדת היהודית – לדידו של ליבוביץ היהדות באה בדרישות, היא אינה מציעה למאמין רווחה חומרית ושלוות נפש, ואינה "תורמת להעשרת חייו". ברם, "היהודי ביותר מבין הפילוסופים היהודיים", כפי שברקוביץ מכנה את רבי יהודה הלוי, העמיד את דחיית הגישה הזאת במרכז הגותו הדתית.

השוואה מועילה בין הרמב"ם לרבי יהודה הלוי מודמנת סביב הפסוק הראשון של עשרת הדיברות: "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים. לא יהיה לך אלהים אחרים על פני". הרמב"ם מבין את הפסוק פחות או יותר כך: "אנכי ה' אלהיך – לא יהיה לך אלהים אחרים על פני", לעומת רבי יהודה הלוי, המדגיש את המילים "אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים". הרמב"ם מפרש את הפסוק הראשון של עשרת הדיברות כפסוק המורה תפיסות מופשטות בדבר קיומו ואחדותו של אלוהים; רבי יהודה הלוי

מפרשו כפסוק המכונן קשר בין אלוהים לעם היהודי. הרמב"ם מוצא את אלוהים בטבע, רבי יהודה הלוי בהיסטוריה. לדעת הרמב"ם, כפי שהעיר בתבונה תלמידי דוד גיליס, הטבע מגלה את אלוהים, ואילו לדידם של המיסטיקנים הוא מסתיר את אלוהים. למרות נטייתו המיסטית, רבי יהודה הלוי אינו ממשך ללכת בקו זה עד הסוף: אלוהים מתגלה בטבע, אך מדובר באלוהים של הפילוסופים, לא באלוהי אברהם, יצחק ויעקב. בעניין זה שייך ברקוביץ, ללא ספק, לאסכולה של רבי יהודה הלוי.

תוך שהוא נמנע מהגישה של הרמב"ם באשר היא גישה עקרה לצרכים דתיים, ברקוביץ אינו מבקש להוכיח שאלוהים קיים, או שהמפגש בין אלוהים לאדם אכן אירע; תחת זאת הוא מנסה להוכיח שמפגש כזה יכול להתקיים.⁴ משהוכיח שמפגש כזה אפשרי, ברקוביץ שואל: בהנחה שלפלוני היה מפגש עם אלוהים במישרין או באמצעות מתווך, מה נובע מכך?⁵ מה שנובע מכך, לטענת ברקוביץ, הוא שאת המפגש ניתן לשמר אך ורק בתוך קהילה אמיתית, ולא מופשטת, של בני אדם (עם, לא דת ממוסדת). בקהילה שחבריה באים בקשר עם האלוהי בגופם ובנפשם. בדרך זו, ורק בדרך זו, יכול זיכרון המפגש עם האלוהים להפוך לחלק מחוויית החיים של אלה שלא השתתפו בו ישירות. ברקוביץ עומד על כך שקהילה המורכבת מאנשים כאלה אינה יכולה לשגשג אלא בארצה שלה: "עם שהוא אדון לחייו, שיש לאל ידו ליישם את היהדות באמצעות החלתה על החיים במלואם, הוא עם החי במולדתו. היהדות, כדת של המעשה, מחייבת עם בארצו. רק העם יכול לממש את היהדות; רק בארצו של העם ניתן לממשה עד תום" (עמ' 111).

כאן אנו מגיעים לנקודה המכרעת בספר, להבנתי, והיא הגנה מתוחכמת מבחינה פילוסופית על האורתודוקסיה היהודית ועל הציונות (אף ששני המונחים אינם מוזכרים כלל בספר). אך איזה סוג של אורתודוקסיה יהודית נהנית כאן מהגנה? לא אורתודוקסיה בנוסח רבי יהודה הלוי אלא דווקא יהדות בנוסח הרמב"ם. נראה שרבי יהודה הלוי משמש את ברקוביץ לצורך כניסה אל תוך היהדות, אך מרגע שהוא שם, הרמב"ם נעשה מורה הדרך שלו.

רבות נקודות המחלוקת בין רבי יהודה הלוי לרמב"ם. לדעת רבי יהודה הלוי, העם היהודי קיבל את התורה משום שרק הוא, מכל אומות העולם, היה מסוגל לקבל אותה. רק עם ישראל ניחן במאפיין המיוחד המולד אשר אפשר תקשורת עם אלוהים ואת קבלת התורה. בעיני הרמב"ם, לעומת זאת, קבלת התורה היא שעשתה את צאצאי אברהם, יצחק ויעקב לעם הנבחר. כפי שברקוביץ אומר: "אלוהים מעולם לא בחר ביהודים; למעשה, כל עם שאלוהים

היה בוחר בו עתיד היה להפוך לעם היהודי. בחירתו של אלוהים היא שכוננה את עם ישראל" (עמ' 114). בעיקרון, קבוצה אנושית אחרת כלשהי הייתה יכולה להפוך לישראל. היהודים הם שהגיעו למעמד הזה, ממשיך ברקוביץ בעקבות הרמב"ם, בגלל הבטחתו של אלוהים לאברהם, הבטחה שניתנה משום שאברהם חיפש את אלוהים. ובניסוח בוטה (שלי, לא של ברקוביץ): לו התגלה אלוהים לראשונה בידי אינדיאני בן שבט הנבאחו, ולא בידי אברהם, או אז היו הנבאחו העם הנבחר של אלוהים, התורה הייתה נכתבת בשפת הנבאחו ומשמשת בהיסטוריה ובמנהגים של בני הנבאחו, והארץ המובטחת הייתה נמצאת אי שם בנבאדה.

מכיוון שכך, עם ישראל נבחר על ידי אלוהים, אך אינו שונה כהוא זה במעמדו המטפיזי או האונטולוגי מכל עם אחר. וכך, ברקוביץ הולך בעקבות הרמב"ם באוניברסליזם המשיחי הבלתי מתפשר שלו: "מטרת היהדות מושגת כאשר כל האנושות מגיעה אליה" (עמ' 112). אותו אוניברסליזם ממש, קובע ברקוביץ במענה מחוכם לאויבי ישראל, "המצוי בלב קיומו של עם ישראל, הוא הקובע את המובחנות הלאומית והייחוד הלאומי שלו" (עמ' 113). עם ישראל ייחודי בכך שהוא דורש מערך של אומות נפרדות כתנאי למימוש אידיאל אוניברסלי.

ניתן לצפות שהאמונה באל אחד שברא את כל בני האדם בצלם אלוהים תוליך לאתיקה אוניברסלסטית, שלפיה כל בני האדם שווים בעיני האל ואהובים עליו באותה המידה. למעשה, רוב המונותאיסטים המערביים מצאו דרכים לעקוף את המסקנה הזאת. אפילו היהודים, שהיו חסרים יכולת או עניין להרוג נוצרים ומוסלמים במרוצת הדורות, פיתחו דרכים משלהם לשנות את המסר האתי האוניברסליסטי של המונותאיזם – ככל הנוגע ליהודים רבים, הוא נותר בגדר אתגר בלתי ממומש. מדכא למדיי לפרט את כל הדרכים שבהן חמקו הוגים יהודים מן ההשלכות האוניברסלסטיות של האמונה המונותאיסטית. אחדים הכחישו שהגויים נבראו בצלם אלוהים;⁹ היו שטענו כי הגויים נבראו תחילה בצלם אלוהים אך דרגת 'צלם אלוהים' שלהם פחתה במעמד הר סיני;¹⁰ היו שגרסו שכל בני האדם הורדו בדרגה באופן זה לאחר חטא אדם וחווה אך עם ישראל קודם שוב במעמד הר סיני,¹¹ ואחרים הוסיפו שנשים, יהודיות או לא-יהודיות, לא נבראו בצלם אלוהים.¹⁰

רבים מבין אלה המדגישים את המרכיבים הפרטיקולריסטיים ביהדות מסתמכים על "היהודי ביותר מבין הפילוסופים היהודיים", רבי יהודה הלוי, או כותבים בהשפעת החותם שהטביעו ספר הזוהר והקבלה במחשבתם.¹¹

אליעזר ברקוביץ דוחה נטייה זו מכל וכל. התורה אמנם ניתנה לישראל, אבל היא אמורה בסופו של דבר להגיע לכל באי עולם. ברקוביץ הוא אוניברסליסט בנוסח הרמב"ם בכל רמ"ח אבריו. מכאן שיש לברך ביתר שאת על תרגום כתביו לעברית. דוד הרטמן טען באופן משכנע שהיהדות שהישראלים החילוניים רוחשים לה כל כך מעט כבוד היא יהדותו של רבי יהודה הלוי. לו יותר ישראליים היו מכירים את היהדות של הרמב"ם, בהחלט ייתכן שהם היו פתוחים יותר לדרישה רציני עם המסורת. אליעזר ברקוביץ יכול לתרום תרומה ראויה לדרישה הזו.

ישנו היבט שני לוויכוח רבי יהודה הלוי-הרמב"ם שבעניינו נוטה ברקוביץ בכירור לצד הרמב"ם. רבי יהודה הלוי שייך לאותו זרם ביהדות הרואה את המצוות כ'צורך גבוה' במובן זה או אחר, או לכל הפחות כמעשים המחוללים שינוי של ממש בעולם אם הם נעשים כראוי. בעקבות הרמב"ם, ברקוביץ רואה את המצוות כמעשים שמשמעותם נגזרת מן המסגרת שבה הם נעשים. לפיכך הבחנות הלכתיות, בעיני הרמב"ם וגם בעיני ברקוביץ, הן הבחנות מוסדיות; הן יוצרות מציאות חברתית, ולא מציאות אונטולוגית המשקפת מציאות מטפיזית קודמת.

הפילוסופית, הסופרת והביוגרפית של שפינוזה, רבקה גולדשטיין, ציינה בפניי פעם שמבחינת האוריינטציה הבסיסית, כל הפילוסופים המערביים הם אפלטוניים (המאמינים שעולם האידיאות הוא החשוב, ולתפיסתם, למעשה, הטבע קודם לסביבה) או אריסטוטליים (המתייחסים לעולם התופעות, ולתפיסתם, למעשה, הסביבה קובעת יותר מן הטבע). לשיטה זו, רבי יהודה הלוי שייך לצד האפלטוני, והרמב"ם לצד האריסטוטלי. ברקוביץ, לעומתם, הוא הוגה עצמאי, המסרב להשתייך לקטגוריה האחת או האחרת; וזוהי אחת הסיבות שבגללן כדאי כל כך לקרוא אותו. כפי שאני מבין אותו, ברקוביץ משתמש בדגש שרבי יהודה הלוי שם בחשיבות הדתית של ההיסטוריה (קטגוריה שהרמב"ם, ככלל, התעלם ממנה) כדי לפתוח לנו שער אל תוך היהדות, ואילו התייחסותו לפרטי הדת היהודית קרובה בהרבה לקו של הרמב"ם.

ועכשיו נוכל לחזור לשאלת שתיקתו של ברקוביץ בעניין התיאולוגים בני־זמנו שעמם היו לו בכירור מכנים משותפים מסוימים, והחרשתו בנושא אירועי התקופה. לברקוביץ לא היה שום עניין בכתובת "דת של המפגש עם אלוהים על סמך המקורות של מחשבת ישראל במאה העשרים". גם לא היה לו שום עניין לראות את השואה או את הקמת מדינת ישראל כאירועים המשנים את טבע היהדות. ניתן להסכים עם ההחלטות הללו או להתנגד להן, אך בוודאי

אפשר להבין שפילוסוף המבקש להבין את היהדות ולהציגה יעדיף לעשות זאת מנקודת המבט של הנצח, sub specie aeternitatis (כפי ששפינוזה נהג לומר). על פי אגדה אורבנית מקסימה, תלמיד באחד הקורסים של נחמה לייבוויץ המנוחה הציג פעם פירוש לפסוק כלשהו. נחמה השיבה ב"לא" חד וחלק, שהתלמיד מזה עליו באמרו: "אבל המורה, שבעים פנים לתורה!" תגובתה של נחמה הייתה: "שבעים כן, שבעים ואחד – לא". הצגתי כאן נתיב כניסה אחד אל חיבורו המאתגר של אליעזר ברקוביץ, אלוהים, אדם והיסטוריה. בטוחני שהקוראים שייכנסו אל הספר בשישים ותשע הדרכים האחרות יצאו ממנו ברכוש גדול לא פחות ממני.

חיפה

מנחם-אב התשס"ט, אוגוסט 2009

הערות להקדמה

1. ברקוביץ נולד ברומניה ב־1908 ונפטר בירושלים ב־1992. הוא למד בגרמניה, ברומניה סמוך למלחמת העולם השנייה, ואחר כך כיהן ברבנות ולימד באנגליה, באוסטרליה ובארצות-הברית. ב־1975 עלה לישראל. הוא התיישב בירושלים והמשיך לעסוק בה בעיון ובכתיבה עד פטירתו ב־1992. לתולדות חייו ולדיון מפורט בכלל הגותו ראה אליעזר ברקוביץ, מאמרים על יסודות היהדות (ירושלים: הוצאת שלם, התשס"ד), עמ' ט-לב.

2. במקומות אחרים ברקוביץ מתעמת חזיתית עם השאלות הקשות שהשואה הציבה לפתחה של היהדות. ראה לדוגמה אליעזר ברקוביץ, עמו אנכי בצרה (ירושלים: הוצאת שלם ויד ושם, התשס"ו); אליעזר ברקוביץ, אמונה לאחר השואה (ירושלים: הוצאת שלם ויד ושם, התשס"ו).

3. אין להסיק מן העובדה שהספר חסר אזכור מפורש של ההוגים האלה ושל מחשבתם, שברקוביץ לא העריך אותם או שהוא לא הקדיש להם מחשבה מרובה. נהפוך הוא, ברקוביץ דן בהרחבה ברעיונותיהם של בובר, רוונצווייג והשל (וגם ברעיונותיו של הרמן כהן) בספרו *Major Themes in Modern Philosophies of Judaism* (New York: Ktav, 1974).

4. בכמה מקומות ברקוביץ מרחיק לכת בעיניי בעניין זה: אם המילים בירמיה כז-ט "אינן מתארות אירוע וחוויה אמיתיים, אזי כל חיפוש אחר האמת הוא חסר תוחלת, שהרי אז עצם מושג האמת הוא תוצר של הויה" (עמ' 24).

5. מכך עולה שהספר אינו פונה אל האתיאיסט או אל האגנוסטיקן; הוא נכתב "לאדם שעבורו המפגש הוא שהציב את יסודות הדת, אדם הנושא עמו את זיכרון המפגש ומחפש אחר השכינה המסתתרת..." (עמ' 38).

6. את רבי יהודה הלוי ניתן לפרש כהוגה דעות הדוגל באוניברסליזם משיחי, שלפיו סופה של כל האנושות להיטמע בתוך עם ישראל; אך עד שיקרה הדבר, הוא נותר אחר הפרטיקולריסטיים ביותר מבין ההוגים היהודיים.

7. לסקירה של טקסטים קבליים המאמצים עמדה זו ראה Jerome Gellman, "Jewish Mysticism and Morality: Kabbalah and Its Ontological Dualities," *Archiv fuer Religionsgeschichte* 9 (2008), pp. 23-35. עוד ראה משה חלמיש, "היחס לאומות העולם בעולמם של המקובלים", בתוך מרומי לירושלים: ספר זיכרון ליוסף ברוך סרמוניטה (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יד), ערך אביעזר רביצקי (ירושלים: מאגנס, תשנ"ח), עמ' 289-312, וכן Elliot Wolfson, *Venturing Beyond: Law and Morality in Kabbalistic Mysticism* (Oxford: Oxford, 2006).

8. ראה המהר"ל מפרג (יהודה ליווא בן בצלאל, 1525-1609), דרך החיים, פרק ג, משנה יד (לקראת הסוף); גור אריה לשמות יט:כב; נצח ישראל, פרק ג.

9. בבלי שבת קמה ע"ב – קמו ע"א: "שבשעה שבא נחש על חוה הטיל בה זוהמא. [בני] ישראל, שעמדו על הר סיני, פסקה זוהמתן. עובדי כוכבים, שלא עמדו על הר סיני, לא פסקה זוהמתן". יצוין, עם זאת, שהרמב"ם, בחיבורו מורה נבוכים, כותב: "מן האמידות המופלאות גם (אותה אמירה) שהפשט שלה מגונה ביותר, וכאשר תבין את פרקי הספר הזה הבנה אמיתית, תתפעל מחכמת משל זה והתאמתו למציאות". רמב"ם, מורה נבוכים, תרגום מיכאל שורץ (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2002), חלק ב, פרק ל. הרמב"ם מבהיר בפרק שממנו לקוח הקטע הזה שזוהמת הגויים אינה מובנית, אלא היא תוצאה נמנעת של הסתמכותם על הדמיון במקום על השכל. ואכן כך מבינים אותו מפרשיו בימי הביניים ובעת החדשה. לפרטים ראה M. Kellner, *Maimonides on Human Perfection* (Atlanta: Scholars Press, 1990), p. 76, note 47.

10. ראה (לפי סדר מועד פרסומם): יוליה שורצמן, "האם גם היא נבראה בצלם אלוהים? הפרשנות הפילוסופית הימיביניימית לבריאת האישה על פי בראשית א-ג", דעת לט (תשנ"ז), עמ' 69-86; מנחם קלנר, "שנאת נשים פילוסופית בימי הביניים, הרלב"ג לעומת הרמב"ם", בתוך מרומי לירושלים: ספר זיכרון ליוסף ברוך סרמוניטה (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יד), עמ' 113-128; Avraham Melamed, "Maimonides on Women: Formless Matter or Potential Prophet?" *Perspectives on Jewish Thought and Mysticism Dedicated to Alexander Altmann*, ed. Elliot Wolfson Alfred Ivry, Allan Arkush (Amsterdam: Harwood Academic, 1998), pp. 99-134; Julia Schwartzman, "Gender Concepts of Medieval Jewish Thinkers and the Book of Proverbs", *Jewish Studies Quarterly* 7 (2000), pp. 183-202.

11. ברקוביץ אינו מגלה כל סבלנות כלפי המיסטיקה: "היהדות היא לא־מיסטית במהותה שכן, לשיטתה, אלוהים פונה אל האדם וממתין לתגובתו. אלוהים מדבר והאדם מקשיב, אלוהים מצווה והאדם מציית... לעומת זאת, באיחוד המיסטי אין מילים ואין חוק, אין חיפוש ואין הכרה, שהרי אין נפרדות" (עמ' 31).

חלק ראשון
המפגש עם אלוהים

פרק א

פילוסופיה ודת

מושאי הסגידה של המאה התשע-עשרה התפוררו, ושוב האדם מוצא עצמו תועה ובלא ייעוד משכנע. האסונות שניחתו על דורנו הולידו התפכחות וציניות. אחדים, לעומת זאת, החלו לחפש עוגן חדש לחייהם; הם תרים אחר תכלית עלי אדמות. בצר להם, בעת מבוכתם, פונים בני אדם באופן טבעי אל הדת.

האם הדת עומדת בציפיות? תלוי כיצד מבינים דת, וכיצד ניגשים אליה. ועם זאת ברי, שעל מנת להבין דת מנקודת המבט של המבוכה הגדולה הספציפית לדורנו, על מנת לגשת אליה מחדש בתוך הבלבול שאנו שרויים בו, עלינו לשוב למקורות. על הדפוסים הישנים והנוסחאות הישנות כבר אבד הכלח, ותועלתם מועטה. רק על ידי חזרה למקורות העתיקים נוכל לגלות את המשמעות העשויה להושיענו בימינו. בספר זה ייעשה ניסיון להתמודד עם המשימה מזווית יהודית. אך לפני שנצא למסע הזה, ההגינות מחייבת שנתאר בקווים כלליים את הנתיב שאנו מקווים להתוות ואת הסיבות לבחירה בו.

הרב סעדיה גאון והרמב"ם, כל אחד בתקופתו, קיבלו על עצמם להדריך את אלו מבני־דורם שעמדו אובדי עצות לנוכח הסתירה שבין הדת והאמונות המסורתיות מחד גיסא ובין רעיונות פילוסופיים ומושגים מטפיזיים מאידך גיסא.¹ לבעלי הספק צריך היה להציע ודאות, ואת הלבבות הנבוכים צריך היה להאיר ולחזק.

לצורך המשימה הכפילו שני הנפילים הללו של יהדות ימי הביניים את הדת לסמכותו העליונה של האינטלקט.²

על אותו הבסיס של האריסטוטליות הערבית, הרמב"ם בונה תפיסה שלפיה מטפיזיקה ויהדות חד הם ביסודו של דבר. לשיטה זו, הדת הופכת למדרגה הגבוהה ביותר בסולם הידע המטפיזי. לפיכך, השלמות האנושית מתמצה ב"השגת המעלות השכליות... תפיסת מושכלות המלמדים דעות אמיתיות במטפיזיקה".³ הדעה החשובה ביותר מבין אלה היא ידיעת האלוהים, שמוכרחה אפוא להסתמך על המטפיזיקה. אך אל המטפיזיקה ניתן להגיע רק על ידי לימוד לוגיקה, מתמטיקה ומדעי הטבע.⁴ מפילוסופיה זו של הדת יוצא שרק אדם שרכש לעצמו בקיאות ככל ענפי הידע האנושי ויכול להגיע לידיעת האלוהים. וכך אנו מגלים, בהפתעת־מה, שדווקא הרמב"ם, גדול פוסקי ההלכה, גורס שהתמקדות מחשבתית באלוהים היא "העבודה [עבודת האל] המיוחדת למשיגי האמיתות. וככל שהם מרבים לחשוב עליו ולשהות אצלו, הם מרבים לעבוד אותו".⁵ עמדה כזאת מוליכה בהכרח למסקנה שחיים על פי ההלכה הם משניים לעבודת האלוהים האינטלקטואלית הנעשית בדרך של התבוננות מחשבתית. כפי שהרמב"ם מסביר, ההשגה המטפיזית של האלוהים מולידה אהבה לאלוהים, בעוד קיום מצוות נוטע רק יראה.⁶

בדרך זו נפתרת הסתירה בין דת לתבונה, אך הפתרון כה מוחלט עד שכתוצאה מן הזהות בין השתיים נבלעת הדת אל תוך המטפיזיקה. בכך מתעוררת בעיה חדשה ובלתי צפויה: אם התבוננות של הדת כה מובהקת, מה צורך יש בהתגלות? האם לא הייתה התבונה האנושית מסוגלת לגלות בכוחות עצמה את האמיתות המתחורות בשעת התגלות? שאלה זו מעמידה את כל הפילוסופיה הדתית הרציונליסטית במבוכה, שכן התשובה אינה יכולה להיות אלא חיובית. פילוסופים מימי הביניים השקיעו מידה לא־מבוטלת של מאמץ יצירתי כדי להסביר את צרכיו הספציפיים של האדם הדורשים התגלות, אך כל מאמציהם אינם מסתכמים בהרבה מעבר להנמכת ההתגלות לדרגת כלי שרת ביד התבונה. ביסודו של דבר, הוגים אלו דבקים בקביעתו של אוגוסטינוס שלפיה הידע ההתגלותי הוא אמנם הראשון בהיסטוריה, אך הבנה רציונלית של רצון האל היא הראשונה במעלה.⁷ התגלות היא מעין משענת בידי התבונה, שאלוהים העניק בחסדיו לגזע האנושי בתקופת ינקותו האינטלקטואלית. לאנושות דרוש זמן כדי להגיע לפסגת הנאורות המאפשרת את עבודת האלוהים האינטלקטואלית. מלבד זאת, מה על "נשים וטף" ועל ההמון, שאין להם כל תקווה לקנות אי פעם בקיאות ברזי הלוגיקה, מדעי הטבע והמטפיזיקה, שכולם

בבחינת תנאים מוקדמים לידיעת אלוהים? ההתגלות באה, כך אנו למדים, בעיקר למען הבלתי נאורים.⁸

רעיון זה, משקנה לו אחיזה, המשיך להתקיים בתולדות המחשבה הפילוסופית כמעט עד לימינו אנו. על פי לסינג, למשל, התגלות אינה מציעה לאנושות דבר שהתבונה לא הייתה יכולה לגלותו אילו השאירו את המלאכה בידיה; ההתגלות רק מעניקה לנו את הדבר בשלב מוקדם יותר.⁹ עמנואל קאנט הבדיל בין דת טבעית, שהיא אובייקטיבית, ובין דת שנתגלתה, שהיא סובייקטיבית. השתיים מתלכדות כאשר דת שנתגלתה בנויה כך שהאדם יכול להגיע אליה מכוח תבונתו, ובמקרה כזה התגלות בנקודת זמן מסוימת בהיסטוריה ובמקום מסוים יכולה להיות לתועלת רבה.¹⁰ ברם, דעותיהם של שני הוגי הדעות הגרמנים הללו היו בסך הכל וריאציות על נושא ישן, של אוגוסטינוס, אשר לימד שההתגלות הייתה נחוצה רק במהלך השלב המוקדם של חוסר הבשלות האינטלקטואלית היחסית של האדם. אל הנושא הזה חזר קרוב יותר לימינו גם הגל, בתוך הקשר תורתו שלו, כאשר אמר ש"הפילוסופיה הייתה ידע מוחלט בצורת הרעיון, המושג האינטלקטואלי; הדת, לעומת זאת, הייתה ידע מוחלט בצורת הדמיון".¹¹ הכלים של הפילוסוף הם רעיונות; כלי המחשבה של ההמון הפשוט הוא דמיונו.

הפרשנויות הללו בדבר הקשר שבין דת לפילוסופיה מהדהדות גם בתולדות הפילוסופיה היהודית המודרנית. נחמן קרוכמל, ההגליאני מבין המלומדים היהודיים, מאשש את הזהות בין האמת הדתית לאמת הפילוסופית במונחים של מורו: פילוסופיה ודת זהות במהותן, ונבדלות רק בצורתן. הפילוסופיה היא מושגית, ואילו הדת פועלת על דמיון ורגשות.¹²

בעת המודרנית, איחוד הדת והפילוסופיה בניצוחו של שרביט התבונה נחל את ניצחונו הגדול ביותר בחיבורו הקלאסי של הרמן כהן, דת התבונה ממקורות היהדות.¹³ הכותרת מדברת בעד עצמה. לפי כהן, ההתגלות היא הדבר התקף לניצח כבסיס לתבונה ולתכניה. לפיכך, התבונה עצמה הופכת לשורש תכניה של ההתגלות. היחס בין אלוהים, המגלה, ובין האדם, המקבל את ההתגלות, הוא לפיכך אינטלקטואלי.¹⁴ האדם, כיצור רציונלי, הוא "הצד המצטרף" לאל המתגלה. מצד שני, את עובדת ההתגלות במעמד הר סיני מתרץ כהן כאקט פוליטי גרידא המשרת, כביכול, מטרה מעשית, והיא לרתום את התודעה הלאומית של היהודים לטובת העניין המונותיאסטי בהיסטוריה.¹⁵ בצדק נאמר שהנטייה העיקשת הזאת לפרשנות רציונליסטית של הדת פירושה שהמטפיזיקה הופכת לדתם של החושבים והדת למטפיזיקה של

ההמונים.¹⁶ לכאורה נראה, אפוא, שאלה העשויים להזדקק לאל יותר מכולם – הבריות חסרות ההכשרה הפילוסופית ולפיכך הנוחות ביותר לבוא במבוכה מחשבתית – הם בעלי הסיכויים הקלושים ביותר להכירו אי פעם ולזכות בחסדו.

ייתכן שעוד נותרה נחמה כלשהי ל"המונים", שהרי בשל אייכולתם להבין את תפיסת האלוהים של המטפיזיקאי, הם אינם מחמיצים ממילא דבר שהיה עשוי להיות להם לעזר רב. אך אלה המצליחים לעקוב אחר הטיעון חייבים לשאול: מה באמת ניתן לדעת על אודות אלוהים של המטפיזיקאים והפילוסופים? הוא האינסוף, המוחלט, הגורם הראשוני, האחד. אך כיצד ניתן לתאר את האינסוף והמוחלט? מטפיזיקאים תיאסטיים ישיבו על כך שאי-אפשר לתאר את אלוהים באמצעות מידות כלשהן המתייחסות למהותו. הדבר נובע חלקית מטבע האדם. למוחלט, או לאחד, לא יכולות להיות מידות; והאדם, בהיותו סופי, אינו יכול לתפוס את מהות האינסוף. המהות האלוהית פשוט נשגבת מבינתנו. לפיכך, כפי שכתב הרמב"ם, "אין אנו משיגים אלא את עובדת היותו, ולא את מהותו".¹⁷

מסקנה מעין זו בוודאי הסבה לפילוסופים תיאסטיים מבוכה רבה. אמנם עלה בידם לנקות את הדת מתיאורים אנתרופומורפיים של האלוהות, אך מה בדבר תיאורים אחרים, כגון היותו של אלוהים כלייכול או יודעי-כל, מה בדבר אהבתו וחסדו? מאחר שברור שהדת אינה יכולה לוותר עליהם, כיצד ניתן ליישב ביניהם ובין תפיסת טבעו הבלתי ניתן להגדרה ולידיעה של המוחלט? תיאוריית התארים השליליים הייתה אמורה להציע פתרון לבעיה. ברם, תיאוריה זו, כפי שהבחינו רבים, מכילה פרכה לוגית: אכן פשרה עלובה היא זו אם האדם, באייכולתו לגבש מושג לגבי מהותו של אלוהים, צריך להדביק לו תארים כגון כלייכול וכלי-יודע כדי לשלול את האפשרות שאלוהים עשוי להיות חסר כוח או ידע. כפי שכבר הצביע רבי חסדאי קרשקש, שלילת האפשרות לקיומו של פגם כלשהו אצל אלוהים היא עצמה קביעה חיובית.¹⁸ כל התארים השליליים הם למעשה חיוביים. בניסוח שאולי הוא קיצוני יותר, אפשר לומר שכל שלילה נעשית על סמך חיוב כלשהו. כך, לדוגמה, רק אם ידועים לי העקרונות החיוביים של החשבון אני יכול לדחות את הטענה שחמש ועוד שבע הם ארבע-עשרה. יתר על כן, מדחייה כזאת משתמעת בהכרח אפשרות לקביעה אחרת המתייחסת לפסוק חמש ועוד שבע, קביעה שהיא בוודאי חיובית.¹⁹

אפשר בהחלט שנצא נשכרים אם ננסה להבין את משמעותם האמיתית של התארים השליליים. ההנחה החיובית של ה־*via negativa* היא שאלוהים הוא כליל השלמות. ניתן להצדיק הנחה כזאת כאשר מדובר בהוגה דעות דוגמת פילון, החלוץ של דוקטרינת התארים השליליים. על פי פילון, אין האדם תופס את אלוהים בשכלו כי אם ב"אינטואיציה ברורה" כלשהי.²⁰ חוויית האקסטזה בנוכחות האל מוכרת לו. מדובר בחוויה ממשית וחיובית. נכון אמנם שפילון מורה, ברוח התנ"ך, שאף אדם אינו יכול "לחזות בהווייתו של אלוהים";²¹ בה בעת, הוא מודע לנתיב המיסטי המוביל אדם אל אלוהיו. בשעה שאדם מתקרב אל אלוהים – אז הוא נתקל במחסום שמעבר לו לא יוכל להמשיך ולהישאר בחיים. ברם, לא הסופיות של השכל האנושי מקימה את המחסום, אלא קרניה המעוררות והמאכלות של המהות האלוהית. העדר הנגישות נובע ישירות מהשפע הגואה של מהות הישות העליונה, ואינו רק צורך לוגי הנובע ממושג מטפיזי. לא מדובר בכך שהאדם אינו מסוגל לתפוס, אלא בכך שהוא אינו מעז להתקרב. אצל פילון, העדר הנגישות אל אלוהים הוא כשלעצמו חוויה חיובית של השכינה. זהו ה"אישוש" שבלעדיו לא יכולה להיות לתארים השליליים משמעות.

לעומת זאת, כאשר באים וטוענים שהאמת הדתית היא רציונלית במהותה, וכי קיומו של אלוהים צריך להיות "מוקש מתוך היקש הגיוני", תיאוריית התארים השליליים נעשית חסרת שחר.²² במסגרת פילוסופיה מעין זו, כל שלילה חייבת להסתמך על קביעה חיובית כלשהי. אם אפשר להוכיח רק את קיומו של המוחלט, ולא את מהותו, אזי אי־אפשר לקבוע לגביו מאומה. ללא תארים חיוביים, אין לתארים השליליים קיום.²³ כיצד אפוא התאפשר לתארים השליליים למלא תפקיד כה בולט בתולדות הפילוסופיה הדתית?

התארים היחידים שהיה בהם כדי להעניק לקיומו של אלוהים משמעות עבור האדם – חכמתו, משפטו, אהבתו וחסדו – היו מוכרים לדת במובן הצר של המילה אך לא היה להם כל מעמד בעולם המטפיזיקה. אף לא אחד מן הטיעונים התומכים בקיומו של אלוהים יכול היה להוכיח אותם. ברם, הפילוסופיה של הדת לא יכלה לוותר עליהם, שכן בלעדיהם מושג האלוהים בהגדרתו המטפיזית הטהורה נותר קר וריק. וכך, מטפיזיקאים מאמינים החלו לשלב את התארים הללו של אלוהים – הבלעדיים לדת – בשיטות הפילוסופיות שלהם, כשהם מתעקשים להעניק להם הדרת כבוד רציונלית בדמות ההגדרה "תארים שליליים". ואולם, כפי שראינו, הם אינם זכאים לכבוד הזה. הם הושאלו מהדת,

יחד עם ההנחות החיוביות המשתמעות מהם – היחידות המעניקות לשלילה משמעות – אך בתור שכאלה אין להם מקום במטפיזיקה.

האמת היא שאלוהי הדת, שהוחלף קודם לכן באלוהי התבונה, הוכנס בדרך זו חזרה לזירה במסווה התארים השליליים. מן הפרכה הלוגית התעלמו בלחץ הצורך המעשי. התארים השליליים הם הגר אשר בשערי המטפיזיקה, המודיע כי מהות הדת בלתי תלויה בעצם במטפיזיקה. הסתירות בין דת למטפיזיקה מוכיחות כי למרות היסטוריה מרשימה ומפוארת, הפרשנות הדתית הרואה זהות בין דת למטפיזיקה נכשלה. אכן, מושג המוחלט המטפיזי מוליך לפנתיאיזם ניאוראפלטוני או לפנתיאיזם בנוסח שפינוזה, ואם לא כך, כפי שקאנט טוען בצדק,²⁴ הוא אינו אלא דבר שאי־אפשר לומר לגביו מאומה.

"ה' אלוהינו, ה' אחד" – זהו היגד בעל היגיון דתי; "האחד, הישות המוחלטת, האחד בתוכנו ואנו בתוכו" מתאר את אמונתו של המטפיזיקאי. את ה"אני מאמין" של המטפיזיקאי הדתי, המבוסס על זהות בין השניים, אפשר לבטא כך: "האחד הוא המושג המטפיזי הראשי שלנו, האחד הוא אלוהינו". למרבה הצער, אין כאן לא דת ולא מטפיזיקה.

אף על פי כן, אל לנו לתת לתחושת אכזבה מן התבונה להוליכנו שולל ולהביאנו לידי ניסיון להוכיח כי לדת יש קיום עצמאי. בתולדות הפילוסופיה נדמה כי קיימת דווקא ברית טבעית בין ספקנות לאורתודוקסיה דתית. זה מכבר, החל במאה השנייה לספירה הנוצרית, אימצו אנשים מסוגו של טרטוליאנוס תיאוריה מטריאליסטית לחלוטין של ידיעה על מנת להשאיר מקום להתגלות. במילותיו של וילהלם וינדלבאנד, אחד מבחירי ההיסטוריונים של הפילוסופיה, הרעיון הוא ש"ככל שכושרו הטבעי של האדם להגיע לידיעה נמוך יותר, וככל שכושר זה מוגבל יותר לחושים, כך נראית ההתגלות נחוצה יותר".²⁵ אכן זיווג מוזר הוא הזיווג שבין ספקנות מטריאליסטית לדוקטרינה דתית התגלותית. אך בכל הזמנים קמו לדת מגנים שסברו כי ככל שתקטן התלות בכוחו של השכל ובכוחה של הרוח בקרבנו של האדם, כך ירבו הסיכויים להתחזקות האמונה.

ספקנות אפיסטמולוגית או מטפיזית גם היא כשלעצמה אינה "מוליכה" לדת. לעתים קרובות יותר, אולי, לספקות ישנה רלוונטיות אתית. האם האדם מסוגל למעשה מוסרי, לחיות חיים מוסריים? האם ביכולתו לעשות את הדבר הנכון מעבר לדחפים האנוכיים של חושיו? בכל הזמנים היו אלה שנהנו

להתמסר לספקנות אתית כדי שיוכלו לאמץ אל חיקם ביתר ביטחון אמונה דתית גואלת.

אין בכוונתנו לבחון את הלאה את הניסיונות להצדיק את עצמאותה של הדת באמצעות פסימיזם אפיסטמולוגי, מטפיזי או אתי, שכן מדובר במגמה שלא הותירה עקבות בעלי חשיבות במחשבת ישראל. ייתכן שפסימיות והתפכחות היו הסיבות הפסיכולוגיות לשובם של יהודים אל אלוהים; אבל החשיבה הדתית היהודית אינה יכולה בשום פנים ואופן להיות מושתתת על ייאוש מן האדם ומן העולם. דת, לתפיסת היהדות, אינה בריחה מן הסבל שבחיים עלי אדמות. ההצדקה להתגלות אינה כישלון התבונה וגם לא ליקויי הרוחניים של טבע האדם. אלוהים אינו דאוס אַקס מְכִינָה.

במחקרנו הנוכחי נמשיך בנתיב שסלל "היהודי ביותר מבין הפילוסופים היהודיים",²⁶ הלוא הוא רבי יהודה הלוי. עד לעצם היום הזה, הוא נותר בגדר דמות יוצאת דופן בקרב הפילוסופים היהודיים של הדת – זה אשר הצליח להכיר בעצמאותו של תחום הדת ובה בעת רחש כבוד בריא לכוחותיה של התבונה בתחומה שלה. הוא ראה בכירור את ההבדל בין מחשבות פילוסופיות על אודות אלוהים ובין המציאות האמיתית של הדת כפי שהיא מתבטאת בדבקות באלוהים. התגלות ותבונה אינן מתנגשות במסגרת הפילוסופיה של רבי יהודה הלוי; אך לתבונה לא ניתנת הזדמנות להכיל בתוכה את ההתגלות, וגם ההתגלות אינה נדרשת להטיל דופי ביכולתו האינטלקטואלית של האדם – או להשמיץ את הטבע האנושי – כדי לבסס את תקפותה שלה.²⁷

בדיון שלהלן אנו מקווים ללכת בעקבות הדוגמה הזאת. נסתמך על הדת עצמה על מנת להבין את טבעה האמיתי של הדת. נבקש מן היהדות ללמד אותנו יהדות.

מפתח

- אבולוציה 142, 59, 57-56
 אבן-גבירול 139
 אברהם 153, 34, 30
 אינו מייסד דת 111
 גילוי אלוהים 137
 אגנוסטיציזם 18
 האדם 124
 אינו מרינוטה של אלוהים 40
 אינו רק נשמה ואינו רק גוף 97
 אלוהים מעריך אותו 12
 האתי 151
 הדילמה המוסרית של 84
 ההרמוניה של 113
 היווצרות האנושות 124
 "הצד המצטרף" לאל המתגלה 5
 טיבו של 118
 טרם נגאל 80
 כפילות טבעו 30
 מצבה השלילי של האנושות 124
 מצבו הקוסמי 65
 שאלוהים "מעמידו על רגליו" 30
 שותף של אלוהים 124
 שחרור 103
 תלותו ועצמאותו 29
 אהבת אלוהים (amor dei) 135, 32
 אוגוסטינוס 4
 אוטו, רודולף 137, 134
 האומה 114-112
- אוניברסליזם
 הגרסה השלילית שלו 116
 יהודי 152, 116
 אופטימיות
 דוגמטית 77
 סוקרטית-הומניסטית 87, 77-76
 פילוסופיה של אופטימיות
 ביקורתית 148, 145, 66
 אורח החיים היהודי 105
 איוב 131
 האינסוף 47, 6
 האיסלאם 73, 11
 האי-שלמות של הטבע האנושי 118
 האלוהות ה"יהודית" 26
 אלוהי
 ביחס לאדם 45
 ביטול עצמי אלוהי 52, 30-29
 התערבות אלוהית 120, 118-117
 154, 123
 חסד אלוהי 125, 79-78
 טבע אלוהי 122, 27
 טרנסצנדנטיות אלוהית 29-28
 משפט אלוהי 145
 צדק אלוהי 126
 אלוהים
 אחריותו של 154, 125, 121-120
 אינו דאוס אקס מכינה 9
 אל מסתתר 137, 134, 37, 39, 52,
 133, 124, 120, 54

- האמונות והדעות (רב סעדיה גאון) 128
 אנושות 4-5, 22, 39, 74, 76-78,
 80, 84, 102, 105, 112-113, 119,
 124-126
 אפיקורוס 143
 אפלטון 10, 69-70, 76, 81, 86, 100,
 142
 הדיאלוגים של 76
 אקווינס, תומס 74, 135-136
 אריסטו 11, 81, 86, 135
 אריסטוטליות 4, 131
 אשור 116
 אשעריה 73-74
 אתיאזום 17-18

 בארת, קרל 141
 בהגוודגיטה 27, 146
 רבנו בחיי אבן פקודה 150
 בטהובן, לודוויגון 57-58
 בין אדם לחברו 103
 בין אדם למקום 103
 ביקורת התבונה המעשית (קאנט) 82,
 142
 בק, ליאו 144
 בראדלי, פרנסיס הרברט 130
 ברגסון, אנרי 78
 בריאה 48-49, 54-60, 66, 69, 123,
 135
 בלתי מושלמת 62-65, 69, 117
 בריאה יש מאין 55
 הרעיון הדתי 48-49, 139
 וסיבתיות 56-57
 וערך 60
 ככיגון יחסים 47
 כמעשה של הגבלה עצמית
 אלוהית 62, 123
 ברירה טבעית 56, 142
 ברית 35
- אלוהי הדת 8, 10, 27, 29, 35,
 37-38, 44-45, 48, 139
 אלוהי התנ"ך 42
 "אלוהים חיים" 14
 הדרגה הגבוהה ביותר של עבודת
 האלוהים 147
 הוכחות לקיומו 10
 הטרנסצנדנטיות של 28
 המגלה 5
 המחוקק 70
 המפגש היהודי עם 24
 העדר הנגישות 7
 השומר 127
 והבריאה 60, 66
 והמוחלט 46-47, 50
 וטבע 52
 ידיעת אלוהים 144
 יחסו לישראל 35
 מעורבותו של 51-52, 69-71,
 101-102, 140
 מקור כל המציאות וכל
 הערכים 63-64
 מתעניין 12, 33, 35, 39, 95
 עבודת אלוהים אינטלקטואלית 4
 ענוותנותו 30
 צלם אלוהים 148
 רחוק וקרוב 29
 שתיקתו של 119-120
 תפיסת אלוהים של המטפיזיקאי 6
 אלטמן, אלכסנדר 143, 146
 אליהו 133
 אלמותיות, הנחה של 126, 155
 אמונה 33
 אקט של זיהוי 37-38
 היגיון 37
 מהותה 34
 מחויבויות מתוך בחירה
 חופשית 39

- גוי קדוש 114-112
 גוף
- אינו "כלאה של הנשמה" 100
 דבקות באלוהים 96
 דחייתו הדתית 95
 דחייתו – מעשה אנטי־דתי 102
 הנשמה כמשרתת שלו 104
 הגורם הראשוני 10, 6
 גלות 119, 117-116, 80
 גלות השכינה 117
 גנוסטיקה 63
- דברים, החומש 35, 26, 13
 דהבר, ויליאם 146
 דונס סקוטוס, ג'ון 74
 דטרמיניזם 77
 דיאיזם 74
 הדינים (ראה החוק)
- הדמיורג של אפלטון 10
 דקרט, רנה 139
 הדת 98, 74, 71, 48
 אבן היסוד של 12
 דת אישית 34
- הדת הטבעית ודת ההתגלות 5
 הדת ה"טבעית" וה"רוחנית" 98
 הלוגיקה של 44
 המונותאיסטית 63
 הסתירה בין דת לתבונה 4
 התנ"כית 22, 14-12
 וההיגיון 44, 37
 ומערכת יחסים 28
- נבלעת אל תוך המטפיזיקה 4
 עצמאות 37
 פילוסופיה של 48, 44, 4
 של האדם השלם 101, 99
 של המעשים 109
- דת התבונה ממקורות היהדות (כהן) 5
- האנשת האל 61, 51
 האקסלי, ג'וליאן 146
 הגל, גיאורג וילהלם פרידריך 5
 הדוניזם 75
 ההוויה, הימצאותה הבלתי טבעית 57
 הומאניזם 87, 76
 הושע 23
 הינדואיזם 146, 139
 ההיסטוריה 117, 112, 25, 22, 5-4
 באחריותו של האדם 123, 119
 הגשמה בה 112
 התערבות אלוהית במהלכה 117,
 120
 ותכלית אוניברסלית 114-113
 משמעותה 124
 סבל בה 118-117
 ההלכה (ראה החוק)
 הלל 151, 132
 הרפורד, רוברט טראוורס 152
 הרקליטוס 20
 ההתגלות 132, 30
 בסיני 35-34
 הצורך בה 15
 והחוק 70
 והתבונה 83, 74, 9, 4
 כ"שותפות" 15
 התפתחות יוצרת 78
 ההתקדשות 105-104, 102
- וינדלבאנד, וילהלם 8
- חוויה 49
 חופש 118, 79, 65-64, 40-39, 29
 154-153, 125, 123, 121-120
 הסיכון שבו 121
 וחוסר השלמות 64
 וטבע 154
 ומוסר 153, 118, 78

	והחוק
112 ואנושות	דיני הכשרות 96
145 ונצרות	החוק וההתגלות 71
4 זהה עם המטפיזיקה	החוק כאישור הניתן לאדם 71
32 לאימיסטית	החוק כעניין משני 4
29 לב לבה	החוק של היהדות 73-72
137 תחילתה	הלכה ופונקציות ביולוגיות 101
130, 12, 9 רבי יהודה הלוי	המצוות הפולחניות 91-89
יהודים 5, 9, 24, 34, 73, 80-79, 91,	התגשמותה של ההלכה 105
115-114, 112-109, 101-100, 97	חוק האלוהים 83, 80, 70
72 חייהם	חוק התגלותי 81
92 יהודי דתי	תוקפו של החוק 73
131 יהודי מאמין	רבי חייא 133
101 יהודי שומר שבת	החיים
31 עבודת האלוהים שלהם	הקדושה 102
133 רבי יוחנן	כערך יסוד 100
יום, דוד 121-122, 132, 143	שמירתם 150
89 יצר הטוב	חיקוי האל 101, 70
87 יצר הרע	"חמודה גנוזה" 71
היקום 65-66	רבי חנינא 153
הסדר ביקום 42, 57, 77	חסידי אומות העולם 147
יקום בלתי מושלם 63	
יקום דואליסטי 42, 63	הטבע 123, 54, 52
מהות היקום 139	האי־אורגני 84
נשמת היקום 122	חוקי 81, 123-121, 154
ערכו של 61	רציונלי 132
יראת שמים 153	הטוב העליון 83
ירמיהו 23, 70, 148	טורקוומדה, תומס דהי 116
ישעיהו 23, 28-29, 62-64, 101, 135,	טימייאוס (אפלטון) 142
143	טרטוליאנוס 8
כהן, הרמן 5, 130	
כוונה 92	יהדות 4, 9, 11, 14-15, 29, 31-32,
כפילות טבעו של האדם 30, 95,	34-35, 63, 71-72, 75, 87-88, 91,
104, 101-99	99-101, 103, 109, 111-113, 126
	אינה דת "אידיאליסטית" או
לאומיות 112	"רוחנית" 109
לוק, ג'ון 130	אנטי־פנתאיסטית 32
לוריא, רבי יצחק 140	דת היסטורית 34

מיתולוגיה פרסית 63	לסינג, גוטהולד אפרים 5
מלאכי 45	
ממלכת אלוהים 114-113	מדע 18, 20-21, 59, 142
ממלכת כוהנים 114, 112	הגישה המדעית 18
מנדלסון, משה 129	ודת 18
מניכאיזם 63, 42	עקרון יסוד ב 17
המניע הבלתי מתנועע 11-12, 48,	תצפית מדעית 18
135	"מודים" (תפילה) 92
המסתורין הנורא 42	מודעות
המעשה 116, 113, 110	הדומה לאינסטינקט 97
המוסרי 88, 85	יוצרת הרגלים 92-91
הקדוש 151, 102	לאחר 113, 104, 102-101, 91
וההיסטוריה 116, 110	ל"אחר לגמרי" 104
המפגש	המוחלט 6, 32-31, 42
אינו ניתן לשחזור 21, 19	אין נתיב ממנו לאלוהים 44
אמינות העדות התנ"כית 22	אינו מוקד הדת 43
אפשרות קיומו 25, 17	מוחמד 116
גובר על כפל הפנים 95	מונותיאזים 5
האמביוולנטיות שבו 28	מוסר (ראה גם תיאוריה מוסרית)
היהודי 24	אבולוציוני 146, 76
הראשון 47	אינטואיטיבי 75
ואמונה 34	אינטלקטואליזם ב 76
וגישה מדעית 18-19	חילוני 84
וההתגלות 42, 14	מיני 101
והידע הדתי 49	מרקסיסטי 76
וחוקיו של אלוהים 70	מורדים יהודים 24
ונבואה 24-23	מורה נבוכים (הרמב"ם) 147, 128
מאיים 27	מורי, גילברט 153
עם אלוהים 24	מוזגה בין הרוחני לחומרי 111, 107,
עם ה"אחר" 69	113
מצוות (ראה גם החוק)	מטריאליזם 77-76
כאיחוד הרוחני והחומרי 99, 97	דיאלקטי 76
כמעשה ציבורי 111	מיכה 23
לא תעשה 88	מילטון, ג'ון 143
מעשיות 104	המיסטי
עשה 88	ההתאחדות המיסטית 31
המציאות	הנתיב המיסטי 7
הפיזית 142	מיסטיקה ופנתיאזים 32

עדות	60	הערך
הנבואה	24	זווית סובייקטיבית וזווית
של עם ישראל	25-24	אובייקטיבית של
עידון (סובלימציה)	88	מקור חיים (אבן-גבירול)
עכבה	93, 91-90, 88	מרקס, קרל
שיטת העכבות	88	משה
"עלינו לשבח"	152	138, 133, 45, 26, 18, 14-13
העם הנבחר	114, 109	משיחי
עם ישראל	116, 114, 109, 34, 25-24	אמונה במשיח
הארעיות בחיי	117	ההבטחה
ההיסטוריה של	117, 24	נביאי ישראל
הישרדותו של	126	נהגים פולחניים יהודיים
המאפיינים הלאומיים של	113	נוכחותו של אלוהים
המושג	112, 109	13, 27-26, 31, 34
המשימה ההיסטורית של	112	מודעות לה
הסבל של	126, 117, 80	מוסרת
זיכרונותיו של	36	50
עדותו של	24	נוצרי
העם של אלוהים	114, 111	רעיון האלוהים הנוצרי
רבי עקיבא	63	תיאולוגיה נוצרית
עקרון האיידאות של הייזנברג	132	ניאוראפלטוני
ערך	60	8, 12, 41, 48-47, 63, 65
החיים כערך יסוד	100	131-132, 139, 143, 65
והאיי-שלמות	63	ניסיון
וכוח חומרי	84	23, 21, 17
הפונדמנטליסטים	83, 74-73	נישואין
פילון	7	101
פילוסופיה יהודית	74, 5	נסים
פלוטינוס	138	96, 118, 121-123
פנאומה	122	הנס והמטפיזיקה
פנתאיזם	8, 12, 32, 47, 123, 136, 136	נצרות
	143	11, 76, 78, 145, 152
פסח	149, 96	"נשמת כל חי" (תפילה)
הצו הקטגורי	82, 77-75	98
הצורך הלוגי	10	סוקרטס
צידיק האל	120-119, 117	77
		הסטואה
		122, 81
		סיני, הדר
		5, 14-13, 24, 26, 34, 129
		נצחיותו של
		35
		רב סעדיה גאון
		3, 74, 128, 138, 141, 143
		143
		ספקנות
		אתית
		8
		ואורתודוקסיה דתית
		8
		ספר הכוזרי (רבי יהודה הלוי)
		12

שטן 143	בעיית 119, 117, 63, 61
השיטה העקיפה 99, 96-94, 91-89	היבט נקודתי של 117
105, 103	צמצום 140
שילר, פרידריך 151	קאנט, עמנואל 5, 8, 10, 17, 74-75,
שירה נאיבית וסנטימנטליסטית	82, 98-99, 130, 132, 141, 144,
(שילר) 151	152-153, 155
השכינה 19, 29, 35-38, 95, 101,	קארמה 146
115, 119, 131	קדושה: 102, 104, 131
וגוף 84, 88	הקדושה: על הלא־רציונלי באידיאת האל
והחיל מִפְּנֵיהָ 26	ויחסו לרציונלי (אוטו) 133-134
וחומר 84, 95	קונה 140
ורגשות 86	קידוש החומר 101
שאלת השכינה 119	קרוכמל, נחמן 5, 140
שכל 83, 95	קרשקש, חסדאי 6
השכל הפועל 131	
שלאיירמאכר, פרידריך 136	ראסל, ברטרנד 147
שלום, גרשם 134, 140	רגשות 86, 90
שמות, החומש 44	רוח הקודש 151
שפינוזה, ברוך 8, 32, 47, 86,	רומא 116
122-123, 135, 143	הרוע
	בלתי רצוני 76
התבונה 81-82	במניכאיזם 63
אי־הבנת תפקידה 81	ללא מציאות 143
אכזבה ממנה 8	על פי היהדות 63
האוניברסלית 122	ריש לקיש 140, 174
ההיגיון ודרישות הדת 39	הרמב"ם 3-4, 6, 45, 55, 128,
שימוש "טרנסצנדנטלי"	130-131, 139, 141
בתבונה 18	רפובליקה שבמרכזה אלוהים
תהלים 30	רצון
תוארי האלוהים 6, 8, 41, 140	המקור לכל חובה 82
בעיית התכונות 46, 48	של אלוהים 27, 60, 71, 73, 83,
התכונה הבסיסית 47	97, 101-103, 104-114, 115,
תארים שליילים 6-8, 38, 44-45,	153
130, 137	הרציונליות, מושג 37
תוארי פעולה 44-45	רש"י 132, 145
תכונות הייחוס 45-51, 52,	
64, 70	שולחן ערוך (רבי יוסף קארו) 73

עשייה מוסרית	86	התועלתנות	75
תלמוד	69-70, 92, 147-148, 150	תורה	26, 35, 41, 74, 90, 101, 105,
תנופת החיים	78		128, 130, 136, 145, 147, 151
תנ"ך	7, 11-14, 16, 26-27, 42	תיאוריה מוסרית (ראה גם מוסר)	
	58-59, 112, 131-132	בעיות של	75
תפילה	31, 72, 92, 98, 100-101	החובה בה	82
תפילין	90-91, 97	התנהגות מוסרית אפקטיבית	87
התרבות המערבית	88	חומרת מצבו המוסרי של	
התשובה	125	האדם	85